पञ्चमः पाठः

सेवा हि परमो धर्मः

0772CH05

सत्यं, करुणा, उदारता, सेवा, परोपकारः, अक्रोधः इत्यादयः मानवीयाः गुणाः सन्ति। अद्य एतैः गुणैः सम्बद्धाम् एकां कथां पठामः।
आम्, मान्ये! वयम् अपि पठितुम् इच्छामः।

नागार्जुनः प्रसिद्धः रसायनशास्त्रज्ञः चिकित्सकः च आसीत्। सः अहोरात्रं प्रयोगशालायां कार्यं करोति स्म। एकदा सः महाराजं निवेदितवान् – "महाराज! मम चिकित्साकार्याय एकः सहायकः आवश्यकः" इति। राजा एतद् अङ्गीकृतवान् उक्तवान् च – 'अस्तु, अहं व्यवस्थां करोमि। श्वः केचन योग्याः युवकाः आगमिष्यन्ति। भवान् परीक्षां कृत्वा तेषु युवकेषु कमपि योग्यं स्वीकरोतु' इति।

अन्यस्मिन् दिने द्वौ युवकौ आगतवन्तौ। नागार्जुनः द्वयोः विद्याभ्यासविषये पृष्टवान्। द्वयोः अपि विद्याभ्यासविषयः समानः एव आसीत्। तदा नागार्जुनः तौ एकं विशिष्टं रसायनं निर्माय आगच्छताम् इति सूचितवान्। तदर्थं दिनद्वयस्य अवसरं दत्तवान्।
"गमनसमये राजमार्गेण गच्छताम्" इत्यपि सूचितवान्।

दिनद्वयानन्तरं नागार्जुनस्य समीपे प्रथमः युवकः आगतवान्। "औषधनिर्माणे किमपि कष्टं न अभवत् खलु?" इति नागार्जुनः पृष्टवान्। युवकः स्वनिष्ठां दर्शयितुं स्वगृहस्य समस्याः वर्णितवान् – "पितुः उदरवेदना, मातुः ज्वरः च आसीत्। तथापि अहं तत्सर्वं परित्यज्य औषधं निर्मितवान्" इति उक्त्वा नागार्जुनाय रसायनं दत्तवान्।

तदभ्यन्तरे द्वितीयः युवकः अपि आगतवान्। सः खिन्नः आसीत्। तमपि नागार्जुनः पृष्टवान्। तदा युवकः उक्तवान् "अहम् औषधं निर्मातुं न शक्तवान्" इति। "किमर्थं न शक्तवान्?" इति नागार्जुनः पृच्छति। युवकः उक्तवान् – "राजमार्गे अहं कञ्चित् रोगिणं दृष्टवान्।

तस्य परिस्थितिः शोचनीया आसीत्। अहं तं स्वगृहं नीतवान्। दिनद्वयं तस्य एव सेवायां निरतः आसम्। अद्य प्रातः सः स्वस्थः अभवत्। अहं ततः साक्षात् अत्र आगतवान्। रसायननिर्माणार्थं समयम् एव न प्राप्तवान्" इति।

तदनन्तरं नागार्जुनः द्वितीयं युवकं सहायकत्वेन स्वीकृतवान्। राजा एतं वृत्तान्तं श्रुत्वा आश्चर्यं प्रकटितवान्। सः नागार्जुनं पृष्टवान् – "प्रथमः युवकः औषधं कृत्वा आनीतवान्। द्वितीयः तथा न कृतवान्। तथापि भवान् किमर्थं द्वितीयं चितवान्"?

नागार्जुनः अवदत् – "द्वितीयः अपि औषधनिर्माणे कुशलः अस्ति। किन्तु तेन समयः न प्राप्तः। यतः सः सेवायां निरतः आसीत्। तं रोगिणम् अहं पूर्वमेव मार्गे दृष्टवान्। अतः 'राजमार्गेण गन्तव्यम्' इति अहं युवकद्वयं सूचितवान्। प्रथमः रोगिणं दृष्ट्वा अपि अग्रे गतवान्। सः यन्त्रवत् कार्यं करोति। तस्मिन् सेवायाः भावना नास्ति। सेवाभावनां विना चिकित्सकः कथं भवेत्? अतः अहं द्वितीयस्य चयनं कृतवान्" इति।

वयं शब्दार्थान् जानीमः

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English	मातृभाषया अर्थं लिखन्तु
उपाधिम्	नामचिह्नम्	उपाधि को	Degree	
पदवीम्	पदनाम	पदवी	Designation/ Position	
मानवीयाः	मानवे भवितव्याः	मानवों में होने वाले	Humane	
रसायनशास्त्रज्ञः	यः औषधशास्त्रं जानाति	रसायन शास्त्र का विशेषज्ञ	Chemist & Druggist	
चिकित्सकः	भिषक्	वैद्य	Physician	
प्रयोगशालायाम्	अनुसन्धान-परीक्षण-कक्षे	प्रयोगशाला में	In the laboratory	
अङ्गीकृतवान्	स्वीकृतवान्	स्वीकार किया	Accepted	
व्यवस्थाम्	प्रबन्धनम्	व्यवस्था को	Arrangement	
अन्यस्मिन् दिने	अपरस्मिन् दिवसे	अगले दिन	On another day	
राजमार्गः	मुख्यमार्गः	राजमार्ग	Highway	
खिन्नः	दुःखितः	दुःखी	Sad	
(अहम्) शक्तवान्	समर्थः अभवम्	(मैं) कर सका	(I) could do	
रोगिणम्	अस्वस्थम्	रोगी को	For sick person	
शोचनीया	दयनीया	दुःखदायी	Miserable	
निरतः	लीनः	मग्न	Engrossed	
वृत्तान्तम्	घटनाम्	प्रसङ्ग को	Anecdote	
चितवान्	चयनं कृतवान्	चुना	Selected	
यन्त्रवत्	यन्त्रम् इव	यन्त्र की भाँति	Like a machine	
कषायम्	क्वाथम्	काढ़ा को	Herbal decoction	

© NCERT not to be republished

अत्र इदम् अवधेयम्

- 'रसायनम्' इति शब्दः आयुर्वेदशास्त्रे 'औषधम्' इत्यस्मिन् विषये प्रयुज्यते।
- 'क्तवतु'-प्रत्ययस्य प्रयोगः भूतकालार्थे अपि भवति।

पठ् + क्तवतु =	(पुंलिङ्गे)	पठितवान् (एकवचनम्)	पठितवन्तः (बहुवचनम्)
	(स्त्रीलिङ्गे)	पठितवती (एकवचनम्)	पठितवत्यः (बहुवचनम्)

उदाहरणानि –	सः पठितवान्।	सा पठितवती।
	छात्रः पठितवान्।	राधिका पठितवती।
	छात्राः पठितवन्तः।	बालिकाः पठितवत्यः।
	त्वं पठितवान्।	त्वं पठितवती।
	अहं पठितवान्।	अहं पठितवती।

वयम् अभ्यासं कुर्मः

१. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन पदद्वयेन वा उत्तराणि लिखन्तु—

(क) कः प्रसिद्धः चिकित्सकः आसीत्? ……………………………………

(ख) अन्यस्मिन् दिवसे कौ आगतौ? ……………………………………

(ग) कः खिन्नः आसीत्? ……………………………………

(घ) रुग्णस्य परिस्थितिः कथम् आसीत्? ……………………………………

(ङ) नागार्जुनः सहायकरूपेण कं चितवान्? ……………………………………

(च) कां विना चिकित्सकः न भवति? ……………………………………

(छ) नागार्जुनः युवकौ केन मार्गेण गन्तुं सूचितवान्? ……………………………………

२. अधोलिखितानां प्रश्नानां पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखन्तु—

(क) अहोरात्रं नागार्जुनः कुत्र कार्यं करोति स्म?

(ख) नागार्जुनः महाराजं किं निवेदितवान्?

(ग) प्रथमः युवकः कथं कार्यं कृतवान्?

© NCERT not to be republished

(घ) द्वितीय: युवक: राजमार्गे रोगिणं दृष्ट्वा किं कृतवान्?

(ङ) सेवाया: भावनां विना किं न भवेत्?

३. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां स्त्रीलिङ्गरूपाणि लिखन्तु—

		एकवचनम्		बहुवचनम्
(क) पठितवान्	–	पठितवती	–	पठितवत्यः
(ख) गतवान्	–	....	–	....
(ग) लिखितवान्	–	....	–	....
(घ) खादितवान्	–	....	–	....
(ङ) क्रीडितवान्	–	....	–	....
(च) हसितवान्	–	....	–	....
(छ) निवेदितवान्	–	....	–	....
(ज) सूचितवान्	–	....	–	....

४. उदाहरणानुसारम् अधोलिखितानां पदानां पुंलिङ्गरूपाणि लिखन्तु।

		एकवचनम्		बहुवचनम्
(क) पठितवती	–	पठितवान्	–	पठितवन्तः
(ख) कृतवती	–	....	–	....
(ग) दृष्टवती	–	....	–	....
(घ) दत्तवती	–	....	–	....
(ङ) प्रक्षालितवती	–	....	–	....
(च) धावितवती	–	....	–	....

५. उदाहरणानुसारं वाक्यानि परिवर्तयन्तु—

यथा – पिता कषायं पिबति। .... पिता कषायं पीतवान्।

अहं पुस्तकं नयामि। .... अहं पुस्तकं नीतवान्/नीतवती।

(क) युवक: आपणं गच्छति। – ....

© NCERT not to be republished

(ख) सः रोटिकां खादति। – ……………………………

(ग) महिला वस्त्रं ददाति। – ……………………………

(घ) बालकः द्विचक्रिकातः पतति। – ……………………………

(ङ) पितामही चलच्चित्रं पश्यति। – ……………………………

(च) अहं गृहपाठं लिखामि। – ……………………………

(छ) त्वं कुत्र गच्छसि? – ……………………………

(ज) अश्वाः वने धावन्ति। – ……………………………

(झ) बालिकाः शीघ्रम् आगच्छन्ति। – ……………………………

(ञ) वयं समुद्रतीरे पयोहिमं खादामः। – ……………………………

अत्र इदम् अवधेयम्

वर्तमानकाल-क्रियापदेन सह 'स्म' इति अव्ययस्य योजनेन भूतकालस्य अर्थः भवति।

यथा – सः बाल्ये पुस्तकानि पठति।

सः बाल्ये पुस्तकानि पठति स्म (अपठत्)।

© NCERT not to be republished

६. अनुच्छेदे कोष्ठकेषु केचन धातवः दत्ताः सन्ति। उपरि दत्तम् अवधेयांशं पठित्वा 'स्म' इति अव्ययपदम् उपयुज्य अनुच्छेदं पुनः लिखन्तु।

…………………………… (शीर्षकं लिखन्तु)

कृषकः प्रतिदिनं कृषिक्षेत्रं …………………… (गच्छ्)। जलसेचनं …………………… (कृ)। कीटानां निवारणार्थं जैवौषधं …………………… (स्थापय्)। सः कृषिकार्यं सम्यक् …………… (ज्ञा)। अतः अन्ये कृषकाः संशयेन …………………… (पृच्छ्)। सः स्वाभिमानेन …………… (जीव्)। अतः 'अहं कृषकः भूमिपुत्रः' इति साभिमानं …………………… (वद्)। सः क्षेत्रे गोमयं …………………… (योजय्), न तु कृतकान् पदार्थान्। अतः व्रीहेः गुणवत्ता अधिका …………………… (भव्)। जनाः जालपुटमाध्यमेन तस्य तण्डुलं …………………… (क्रीण्)। एवं तस्य परिवारस्य सर्वे जनाः कृषिकार्येण ससुखं …………………… (जीव्)। सः सर्वान् …………… (वद्) "कृषकः न दीनः न च दरिद्रः, परं सर्वेषां पोषकः" इति।

योग्यताविस्तर:

स्वास्थ्यरक्षणाय नियमा:

ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः।
सर्वमेव परित्यज्य शरीरमनुपालयेत्॥

भोजनान्ते पिबेत् तक्रं वासरान्ते पिबेत्पयः।
निशान्ते च पिबेत् वारि त्रिभी रोगो न जायते॥

- भूतकाल: गतकालं ज्ञापयति।
- धातुना सह क्तवतु इति प्रत्ययस्य योजनेन अपि भूतकालार्थकानि पदानि भवन्ति।

  यथा – पठ् + क्तवतु = पठितवान् (पुंलिङ्गम्)   पठितवती (स्त्रीलिङ्गम्)
- वर्तमानकालक्रियापदेन सह स्म इति अव्ययपदस्य योजनेन अपि भूतकालार्थ: भवति।

  यथा – गच्छति स्म – गतवान्/गतवती

  लिखति स्म – लिखितवान्/लिखितवती

धातु:	लट्-लकार: (वर्तमानकाले)	लङ्लकार: (भूतकाले)	क्तवतुप्रत्यय: पुंलिङ्गे	क्तवतुप्रत्यय: स्त्रीलिङ्गे	स्म-प्रयोग: (भूतकाले)
गम्	गच्छति	अगच्छत्	गतवान्	गतवती	गच्छति स्म
लिख्	लिखति	अलिखत्	लिखितवान्	लिखितवती	लिखति स्म
गा	गायति	अगायत्	गीतवान्	गीतवती	गायति स्म
पा	पिबति	अपिबत्	पीतवान्	पीतवती	पिबति स्म
श्रु	शृणोति	अशृणोत्	श्रुतवान्	श्रुतवती	शृणोति स्म
दा	ददाति	अददात्	दत्तवान्	दत्तवती	ददाति स्म
ज्ञा	जानाति	अजानात्	ज्ञातवान्	ज्ञातवती	जानाति स्म
कृ	करोति	अकरोत्	कृतवान्	कृतवती	करोति स्म
दृश्	पश्यति	अपश्यत्	दृष्टवान्	दृष्टवती	पश्यति स्म
स्था	तिष्ठति	अतिष्ठत्	स्थितवान्	स्थितवती	तिष्ठति स्म

© NCERT not to be republished

परियोजनाकार्यम्

१. परहितार्थं सेवारतानां प्रेरकाणां महात्मनां जीवनसम्बद्धां कथां सङ्गृह्णन्तु।

२. अस्माकं समाजे कुटुम्बे वा सेवाकार्यं कुर्वतः जनद्वयस्य विवरणं लिखन्तु।

३. भवतां परिवेशे विद्यमानानाम् आयुर्वेदीयसस्यानां पदार्थानां च नामानि लिखन्तु। तेषां स्वास्थ्यरक्षणलाभान् लिखन्तु।
यथा – बिल्वं पाचनक्रियां वर्धते। लवङ्गं दन्तसमस्याः कासं च नाशयति।

४. अधः कानिचन चित्राणि वाक्यानि च सन्ति। चित्राणि पश्यन्तु , वाक्यानि पठन्तु। इदानीम् उचितं वाक्यं चित्रेण सह योजयन्तु।

वाक्यानि

धेनुर्माता परमशिवा

नित्यं मातापित्रोः सेवा

रोगातुराणाम् उपचारः

गृहकार्येषु भगिन्याः साहाय्यम्

परस्परं कार्यकरणे साहाय्यम्

© NCERT not to be republished